

4 Λεξικοποίηση και χρήση πολυλεκτικών όρων: η αύξηση της θερμοκρασίας της ατμόσφαιρας της Γης

Μαριάννα Κατσογιάννου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία θα προσεγγίσουμε τη γλωσσολογική ανάλυση των ονοματικών όρων και του ρόλου τους ως λεξικών μονάδων βάσει ενός παραδείγματος που προέρχεται από το γνωστικό πεδίο της κλιματολογίας και ειδικότερα από το υποπεδίο της μελέτης των κλιματικών αλλαγών. Με αφετηρία τον όρο «φαινόμενο του θερμοκηπίου», θα παρουσιάσουμε το λεξιλογικό πεδίο που σχηματίζεται από το σύνολο των παραλλαγών που εμφανίζονται ως ισοδύναμες με αυτόν (πρόκειται για πολυλεκτικά ουσιαστικά αποτελούμενα είτε από *ουσιαστικό + ουσιαστικό σε γενική* είτε από *επίθετο + ουσιαστικό*) και τις μεταξύ τους σημασιολογικές σχέσεις όπως αυτές προκύπτουν από τη μελέτη ενός σώματος κειμένων που συγκεντρώσαμε ειδικά για το σκοπό αυτό. Στο πλαίσιο αυτό, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία της σημασίας που δημιουργούνται μέσω των κειμενικών συνάψεων, χωρίς απαραίτητα να συνδέονται με τον ορισμό του όρου που μπορούμε να βρούμε στα λεξικά ή στα επιστημονικά κείμενα. Στο μορφολογικό επίπεδο, θα παρουσιάσουμε τα χαρακτηριστικά βάσει των οποίων διακρίνουμε μεταξύ λεξικοποιημένων και μη λεξικοποιημένων όρων, διάκριση για την οποία θα υποστηρίξουμε ότι ενισχύεται στις περιοχές όπου η γνώση είναι εισαγόμενη και/ή η πρωτότυπη γλωσσική παραγωγή είναι μικρή σε όγκο, με αποτέλεσμα να επιβραδύνεται η παγίωση της ορολογίας.

Term creation and lexicalization in Modern Greek: experiencing the global warming phenomenon

Marianne Katsoyannou

ABSTRACT

This work presents an attempt to address the linguistic analysis of compound terms and their role as lexical units. Our examples, based on a study of a newspaper corpus, are taken from the area of climatology and, in particular, from the specific subdomain related to the climatologic changes. Starting from the term of *greenhouse effect* we present: i) the lexical field comprising a set of variants (which are compounds morphologically formed either as *noun + noun in genitive* or *adjective + noun*) that appear as equivalents to the specific term and ii) the semantic relationships which may exist among such variants. In this framework, the sense of each variant is not necessarily related to the definition that can be found in the dictionaries or in scientific texts, since it can be determined rather by its various collocations than by a scientific analysis.

Η επιλογή του θέματος της παρούσας μελέτης συνδέεται με τη γλωσσολογική ανάλυση των ονοματικών όρων και του ρόλου τους ως λεξικών μονάδων. Ασφαλώς είναι κοινός τόπος να επαναλάβουμε ότι η πλειονότητα των όρων που χρησιμοποιούνται στα επιστημονικά και τεχνικά κείμενα αποτελείται από ουσιαστικά, τα οποία πολύ συχνά είναι σύνθετα και/ή πολυλεκτικά. Θα υπογραμμίσουμε όμως το γεγονός ότι η ανάγκη δημιουργίας όλο και πιο αναπτυγμένων δομικών σχημάτων στο χώρο αυτό της γραμματικής (ένα παράδειγμα εξαιρετικά σύνθετου σχήματος είναι τα πολυλεκτικά σύνθετα του τύπου *σύστημα διαχείρισης βάσεων δεδομένων*) δεν προκύπτει μόνο από την ανάγκη για ακριβή έκφραση, αλλά και από την ανάγκη για περιγραφή όλο και πιο σύνθετων εννοιών των οποίων η εξέλιξη ακολουθεί την ανάπτυξη της κοινωνίας και την παραγωγή νέας γνώσης σε διάφορους τομείς.

Εκτός από τις μορφολογικές δομές της γλώσσας, ο πολλαπλασιασμός των πολυλεκτικών όρων επηρεάζει και την οργάνωση του λεξιλογίου, δημιουργώντας νέες σημασιο-συντακτικές σχέσεις μεταξύ των λεξικών μονάδων. Στο επίπεδο αυτό της γλωσσικής ανάλυσης, μπορούμε να προτείνουμε μία διάκριση των πολυλεκτικών ουσιαστικών σε λεξικοποιημένα και μη λεξικοποιημένα, σύμφωνα με την οποία θα θεωρηθούν λεξικοποιημένοι οι όροι που μπορούν να εμφανιστούν ως λήμματα ενός λεξικού ορολογίας.

Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό των λεξικοποιημένων πολυλεκτικών μονάδων είναι ότι, άσχετα από τη μορφολογία και την προέλευσή τους (μπορεί να πρόκειται για αναβαπτισμούς, δάνεια, ακρώνυμα, ή, το συνηθέστερο, για πολυλεκτικά σύνθετα), η σημασία τους είναι σταθερή και αναγνωρίσιμη - γι' αυτό άλλωστε και μπορούν να αποτελέσουν λήμματα λεξικού. Πέρα από αυτό, έχουν χαρακτηριστικά κοινά με τους μονολεκτικούς όρους: η μορφή τους είναι σταθερή και η σημασία τους συνήθως προέρχεται από μεταφορική χρήση ή από επέκταση ή εξειδίκευση της σημασίας μίας ήδη υπάρχουσας λέξης της γενικής γλώσσας η οποία χρησιμοποιείται ως κεφαλή του πολυλεκτικού σχήματος.

Μη λεξικοποιημένοι θα χαρακτηριστούν οι όροι που μόνο μερικώς ανταποκρίνονται στα πιο πάνω κριτήρια: συνήθως επιδέχονται την ίδια μορφολογική ανάλυση με τους λεξικοποιημένους όρους, αλλά διαφέρουν στο επίπεδο των σημασιολογικών σχέσεων. Μελετώντας ένα σχετικά μεγάλο όγκο εμπειρικών δεδομένων ανακαλύπτουμε ότι πρόκειται κατά κανόνα για παραλλαγές ενός κεντρικού όρου, για ένα σύνολο από παραφραστικά ισοδύναμα κανένα από τα οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί «θεσμοθετημένο». Διαπιστώνουμε παράλληλα ότι τέτοιοι όροι μπορούν να δημιουργήσουν προβλήματα στην σύνταξη του λεξικού ορολογίας: η συνύπαρξη πολλών παραλλαγών του ίδιου όρου αφενός αφήνει περιθώρια σημασιολογικής ασάφειας και αφετέρου δυσχεραίνει την επιλογή του τύπου που πρέπει να θεωρηθεί δόκιμος ή να προταθεί ως τέτοιος.

Στην παρούσα εργασία θα προσεγγίσουμε τα παραπάνω θέματα μέσα από την ανάλυση ενός παραδείγματος που προέρχεται από το γνωστικό πεδίο της κλιματολογίας και ειδικότερα από το υποπεδίο της μελέτης των κλιματικών αλλαγών¹. Το πρόβλημα που θα διερευνήσουμε αναφέρεται σε δύο διαφορετικές έννοιες. Η πρώτη από αυτές εκπροσωπείται από τον όρο *φαινόμενο του θερμοκηπίου*. Η δεύτερη έννοια αντιστοιχεί στο φαινόμενο της αύξησης της θερμοκρασίας της γήινης ατμόσφαιρας και δεν έχει σταθερή εκπροσώπηση στην ελληνική γλώσσα· μπορεί να εμφανιστεί με πολλές διαφορετικές παραλλαγές, που είναι όλες πολυλεκτικές λεξικές μονάδες αποτελούμενες είτε από *ουσιαστικό + ουσιαστικό σε γενική* είτε από *επίθετο + ουσιαστικό*. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι αποδόσεις που χρησιμοποιεί η ελληνική γλώσσα για τις δύο αυτές έννοιες σχηματίζουν ένα σύστημα συν-αναφοράς² του οποίου η μελέτη μπορεί να αποδειχτεί χρήσιμη για την κατανόηση των διαδικασιών σχηματισμού, διάχυσης και τελικά κατακύρωσης των νέων όρων.

Η αναζήτηση των δεδομένων έγινε με δύο τρόπους:

- α) Στο διαδίκτυο με χρήση της μηχανής αναζήτησης Google.
- β) Στον ΕΘΕΓ (*Εθνικός Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας*, <http://hnc.ilsp.gr/>).

Το αποτέλεσμα της πρώτης αναζήτησης φαίνεται στον Πίνακα Ι, όπου παρουσιάζονται όλες οι μορφές με τις οποίες χρησιμοποιείται ο όρος.

Πίνακας Ι	
φαινόμενο του θερμοκηπίου, φαινόμενο του «θερμοκηπίου», *φαινόμενο του θερμοκήπιου	
θέρμανση της Γης / γης θέρμανση του πλανήτη (μας) θέρμανση της ατμόσφαιρας	παγκόσμια θέρμανση, *γήινη θέρμανση πλανητική θέρμανση ατμοσφαιρική θέρμανση
αναθέρμανση της Γης / γης αναθέρμανση του πλανήτη (μας) αναθέρμανση της ατμόσφαιρας	παγκόσμια αναθέρμανση, *γήινη αναθέρμανση *πλανητική αναθέρμανση ατμοσφαιρική αναθέρμανση
υπερθέρμανση της Γης / γης υπερθέρμανση του πλανήτη (μας) υπερθέρμανση της ατμόσφαιρας	παγκόσμια υπερθέρμανση, *γήινη υπερθέρμανση πλανητική υπερθέρμανση *ατμοσφαιρική υπερθέρμανση
αύξηση / ανύψωση της θερμοκρασίας (της ατμόσφαιρας ((του πλανήτη (μας)) / της Γης / γης)) παγκόσμια αύξηση της θερμοκρασίας	

¹ Το οποίο άρχισε να αποτελεί αντικείμενο μελέτης γύρω στο 1900· για την ιστορία του ως γνωστικού αντικείμενου, βλ. <http://www.aip.org/history/climate/> (10.03.2007).

² Με την έννοια ότι μπορούν να έχουν το ίδιο αντικείμενο αναφοράς (referent) χωρίς απαραίτητα να λαμβάνεται υπόψη η ακριβής τους σημασία.

Με ασπερίσκο σημειώνονται στον Πίνακα I ορισμένες αποδόσεις που θα μπορούσαν να έχουν δημιουργηθεί είτε κατ' αναλογία προς τις υπόλοιπες είτε με άλλο μορφολογικό μηχανισμό, αλλά δεν εμφανίστηκαν κατά την αναζήτηση· οι παρενθέσεις χρησιμοποιούνται για τα στοιχεία που μπορούν να παραλειφθούν (του πλανήτη = του πλανήτη μας) και οι πλάγιες μπάρες δηλώνουν ελεύθερη εναλλαγή (Γης = γης).

Δεδομένα που συλλέγονται με τέτοιους τρόπους δεν προσφέρονται για κανενός είδους στατιστική ανάλυση, μπορούν όμως να θεωρηθούν αρκετά αξιόπιστες ενδείξεις για τη συχνότητα εμφάνισης κάθε όρου και για τη διάχυσή του στο σύνολο της γλώσσας. Οι ενδείξεις που παίρνουμε από την αριθμητική εκπροσώπηση των όρων αυτών στο διαδίκτυο ενισχύονται αν λάβουμε υπόψη τα δεδομένα του ΕΘΕΓ: οι παραλλαγές που έχουν χαμηλή συχνότητα εμφάνισης στο διαδίκτυο είναι αυτές που απουσιάζουν από το σώμα κειμένων του ΕΘΕΓ (με πλάγια στοιχεία στον Πίνακα I), το οποίο είναι μικρότερο σε όγκο. Για παράδειγμα, όροι όπως *θέρμανση της Γης* και *αναθέρμανση της Γης* που έδωσαν, αντίστοιχα, 300 και 1 αποτελέσματα στην αναζήτηση Google, είναι εντελώς άγνωστοι στον ΕΘΕΓ, όπου όμως βρίσκουμε το *υπερθέρμανση της Γης*, που εμφανίστηκε στο Google με 701 αποτελέσματα. Το ίδιο ισχύει και για παραλλαγές με μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης: στον ΕΘΕΓ βρίσκουμε τον όρο *υπερθέρμανση του πλανήτη (μας)*, με 25800 αποτελέσματα στο Google, όχι όμως και το *υπερθέρμανση της ατμόσφαιρας*, που έδωσε μόνο 1040 αποτελέσματα στο Google. Στον Πίνακα II βλέπουμε τις εμφανίσεις κάθε όρου στις πηγές μας στις 14/6/2007.

Πίνακας II

Όρος	Εμφανίσεις(14/6/2007):	Google	ΕΘΕΓ
φαινόμενο του θερμοκηπίου		85300	117
υπερθέρμανση του πλανήτη (μας)		25800	25
θέρμανση της ατμόσφαιρας		1040	3
υπερθέρμανση της ατμόσφαιρας		1040	0
παγκόσμια υπερθέρμανση		902	0
υπερθέρμανση της Γης / γης		701	3
παγκόσμια θέρμανση		685	0
θέρμανση του πλανήτη (μας)		450	5
θέρμανση της Γης / γης		300	0
αναθέρμανση του πλανήτη (μας)		199	0
πλανητική υπερθέρμανση		110	0
πλανητική θέρμανση		98	0
παγκόσμια αναθέρμανση		9	0
αναθέρμανση της ατμόσφαιρας		5	0
ατμοσφαιρική θέρμανση		5	0
ατμοσφαιρική αναθέρμανση		2	0
αναθέρμανση της Γης / γης		1	0
παγκόσμια αύξηση της θερμοκρασίας		1390	1

Από όλες τις πολυλεκτικές μονάδες που παρουσιάζουμε πιο πάνω, η μόνη που πληροί όλα τα κριτήρια για να θεωρηθεί λεξικοποιημένη είναι το *φαινόμενο του θερμοκηπίου*: το συστατικό *θερμοκήπιο* δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αντικατασταθεί από το συνώνυμό του *σέρα*, η σημασία του όρου δεν προκύπτει από τις σημασίες των επί μέρους συστατικών (η γνώση των λέξεων *φαινόμενο* και *θερμοκήπιο* δεν επιτρέπει να μαντέψουμε τι σημαίνει *φαινόμενο του θερμοκηπίου*), ενώ η σειρά δεν μπορεί ούτε να αλλάξει (**του θερμοκηπίου το φαινόμενο*) ούτε να διακοπεί από τη χρήση προσδιοριστικών (**φαινόμενο του μικρού / εξωτικού / περιποιημένου / κλπ. θερμοκηπίου*). Παρατηρούμε επίσης ότι ο όρος δεν μπορεί να εμφανιστεί με την κλιτικά απλούστερη μορφή **φαινόμενο του θερμοκήπιου*, δεν σχηματίζει πληθυντικό (**φαινόμενα των θερμοκηπίων*) και δεν επιδέχεται αοριστολογικό ή ποσοτικό προσδιορισμό (στο σώμα κειμένων του ΙΕΛ συνοδεύεται από οριστικό άρθρο σε όλες του τις εμφανίσεις³). Η μόνη μορφολογική παραλλαγή που εντοπίσαμε σχετίζεται με τη γραφή του όρου και για την ακρίβεια με τη χρήση εισαγωγικών (*φαινόμενο του «θερμοκηπίου»*) που χρησιμοποιούνται ορισμένες φορές στον Τύπο για να τονίσουν το νεολογικό χαρακτήρα του όρου. Σημειώνουμε τέλος ότι το *φαινόμενο του θερμοκηπίου* είναι η μόνη από τις πολυλεκτικές μονάδες του Πίνακα I που μπορούμε να βρούμε στα λεξικά γενικής γλώσσας της ελληνικής – ή τουλάχιστον στα περισσότερα από αυτά⁴.

Αντίθετα, οι διάφορες αποδόσεις που αναφέρονται στο φαινόμενο της αύξησης της θερμοκρασίας της Γης κατά τις τελευταίες δεκαετίες, έχουν εμφανώς χαμηλότερο βαθμό λεξικοποίησης. Πρόκειται για ονοματικές φράσεις που, όπως είπαμε και πιο πάνω, σχηματίζονται σύμφωνα με δύο διαφορετικές μορφολογικές διαδικασίες:

- a) *Ουσιαστικό + ουσιαστικό σε γενική*: η μορφολογία των αποδόσεων αυτών επιτρέπει το σχηματισμό ενός υποχωρητικού συστήματος υποκατηγοριοποίησης, στο οποίο η κεφαλή, που είναι η λέξη *θέρμανση*, *αναθέρμανση* ή *υπερθέρμανση*, βρίσκεται πάντοτε στα αριστερά. Όπως μπορούμε να δούμε στον Πίνακα II, από την άποψη της συχνότητας εμφάνισης στα κείμενα, αυτό είναι και το προτιμώμενο σχήμα.

³ Με εξαίρεση δύο περιπτώσεις απαρίθμησης: «...περιβαλλοντικά προβλήματα (φαινόμενο του θερμοκηπίου, τρύπα του όζοντος κ.λπ.)...» και «...περιβαλλοντικοί κίνδυνοι που απορρέουν από τη διαδικασία της αστικοποίησης: αυτοκίνητα, ρύπανση, φαινόμενο του θερμοκηπίου...».

⁴ Χρησιμοποιήσαμε το *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 1998, το *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1998, το *Μείζον Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα, Τεγόπουλος-Φυτράκης, 2002/2 και το *Νέο Ελληνικό Λεξικό* του Ε. Κριαρά, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1995. Από αυτά, τα τρία πρώτα συμπεριλαμβάνουν το *φαινόμενο του θερμοκηπίου*, το οποίο εντάσσουν στο άρθρο του λήμματος *θερμοκήπιο*.

β) *Επίθετο + ουσιαστικό*: ο προσδιορισμός, με μορφή επιθέτου, προηγείται της κεφαλής που είναι η ίδια με αυτήν του προηγούμενου σχήματος. Όλες οι αποδόσεις σχηματίζονται συμμετρικά ως προς αυτές της προηγούμενης κατηγορίας, έτσι ώστε η ονομαστική φράση *ουσιαστικό + ουσιαστικό σε γενική* να μπορεί να μετασχηματιστεί σε μία ονομαστική φράση όπου το ουσιαστικό σε γενική εμφανίζεται ως επίθετο. Μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι ότι το επίθετο που αντιστοιχεί στη γενική της *Γης / γης* δεν είναι το ομόριζό της *γήινη*, αλλά το *παγκόσμια*. Η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι τα σύνθετα που περιέχουν το συστατικό αυτό, αλλά και το ίδιο το δομικό σχήμα *επίθετο + ουσιαστικό*, προέρχονται από διαδικασία μεταφραστικού δανεισμού και είναι αποδόσεις του αγγλικού όρου *global warming*. Μία τέτοια υπόθεση εξηγεί και την, σχεδόν αποκλειστική χρήση των επιθέτων *παγκόσμια* και *πλανητική* έναντι του *ατμοσφαιρική* (βλ. Πίνακα II).

Από τις δύο αυτές μορφολογικές διαδικασίες προκύπτουν 16 παραλλαγές με τις οποίες αποδίδεται η ίδια έννοια. Σε όλες τις περιπτώσεις υπάρχουν χαρακτηριστικά βάσει των οποίων μπορούμε να μιλήσουμε για λεξικοποίηση· για παράδειγμα, όλες οι προτεινόμενες αποδόσεις εμφανίζονται αποκλειστικά σε ενικό αριθμό και κατά κανόνα συνοδεύονται από οριστικό άρθρο. Αυτά όμως δεν είναι αρκετά για να ολοκληρωθεί η διαδικασία της λεξικοποίησης. Το γεγονός ότι οι παραλλαγές αυτές δεν μπορούν να θεωρηθούν αυτοδύναμες λεξικές μονάδες φαίνεται καταρχήν από το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης πολλών παραπλήσιων αποδόσεων για την ίδια έννοια. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι η μορφή των αποδόσεων αυτών δεν είναι απόλυτα παγιωμένη. Όσες από αυτές περιέχουν τη λέξη *πλανήτη*, διαθέτουν μία εναλλακτική μορφή που συνδέεται με τη χρήση του προσδιοριστικού *μας*: *ο πλανήτη* = *ο πλανήτη μας*· όταν χρησιμοποιείται το συνώνυμο *Γη*, αυτό ορθογραφείται με το πρώτο γράμμα άλλοτε πεζό και άλλοτε κεφαλαίο (σύμφωνα με τον κανόνα που έχει επικρατήσει στην Αστρονομία)· η αοριστικοποίηση, αν και σπάνια, δεν είναι αδύνατη:

- (1) Εδώ και 40 χρόνια, οι επιστήμονες έχουν προβλέψει *μια* υπερθέρμανση του κλίματος [...].
- (2) Η ανύψωση της στάθμης θαλασσών και ωκεανών θα καταποντίσει πολλές περιοχές της Μεσογείου και κατά συνέπεια του νησιού μας. Μια υπερθέρμανση θα οδηγήσει σε ξηρασία και σε συνθήκες που θα μοιάζουν περισσότερο με αυτές της Αφρικής [...]⁵.

Ασφαλώς, το σημαντικότερο στοιχείο αστάθειας είναι η δυνατότητα επιλογής μεταξύ δύο δομικών σχημάτων για τον σχηματισμό του όρου, το γεγονός δηλαδή ότι ο προσδιορισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί είτε με ουσιαστικό σε γενική είτε με το αντίστοιχο επίθετο.

⁵ Σε ορισμένες περιπτώσεις τα παραδείγματα προέρχονται από μετάφραση, αυτό όμως δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί στο σύνολο των κειμένων που μελετήσαμε.

Σημειώνουμε τέλος την ύπαρξη παραλλαγών και παραφραστικών ισοδυνάμων όπως *αύξηση της θερμοκρασίας* ή *ανύψωση της θερμοκρασίας*, που μπορούν να συνοδεύονται από τους προσδιορισμούς που είδαμε και στις υπόλοιπες περιπτώσεις: *αύξηση / ανύψωση της θερμοκρασίας (της ατμόσφαιρας ((του πλανήτη (μας)) / της Γης / γης))*. Οι φράσεις αυτές, που σχηματίζονται με κεφαλή μία περιφραστική απόδοση της λέξης *θέρμανση*, έχουν μηδενικό βαθμό λεξικοποίησης και δεν έχουν πολλές πιθανότητες να χρησιμοποιηθούν ως όροι, στο παρόν στάδιο όμως εμφανίζονται ως ισοδύναμα των υπόλοιπων αποδόσεων. Η χρήση τους εξηγείται αν λάβουμε υπόψη ότι παρουσιάζονται ως αντικειμενικότερες από τις φράσεις που περιέχουν λέξεις φορτισμένες με αρνητικές συνδηλώσεις όπως *υπερθέρμανση* και *αναθέρμανση*, ενώ παράλληλα διαθέτουν μεγαλύτερη σημασιολογική διαφάνεια: η *αύξηση της θερμοκρασίας* είναι έννοια που γίνεται κατανοητή χωρίς ειδικές γνώσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, εμφανίζεται ένας ακόμη υποψήφιος όρος, η *παγκόσμια αύξηση της θερμοκρασίας*, ο οποίος συνδυάζει τις δύο μορφολογικές διαδικασίες που είδαμε πιο πάνω: η ονοματική φράση από *ουσιαστικό + ουσιαστικό σε γενική (αύξηση της θερμοκρασίας)* δέχεται ένα επίθετο (*παγκόσμια*) ως προσδιορισμό. Το πρόβλημα που δημιουργείται εδώ είναι ότι συχνά το επίθετο παραλείπεται στα κείμενα, με αποτέλεσμα η απόδοση να μην έχει σταθερή μορφή (τα στοιχεία που δίνονται στον Πίνακα II αναφέρονται αποκλειστικά στην πλήρη μορφή του) και η ονοματική φράση *αύξηση της θερμοκρασίας* να εμφανίζεται σε ορισμένα συμφραζόμενα ως όρος της κλιματολογίας. Έτσι, ενώ η *παγκόσμια αύξηση της θερμοκρασίας* θα μπορούσε να είναι ένας ισχυρός υποψήφιος όρος που συνδυάζει από σημασιολογική άποψη τα χαρακτηριστικά της πληρότητας και της διαφάνειας, η επικράτησή του εμποδίζεται από διαδικασίες που ενεργοποιούνται ειδικά κατά την παραγωγή και τη χρήση του λόγου.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση μας εισάγει στο θέμα της οργάνωσης των σημασιολογικών σχέσεων στο επίπεδο του κειμένου. Εδώ θα επικαλεστούμε την αρχή της ανάλυσης λόγου σύμφωνα με την οποία η σημασία των λεξικών μονάδων δεν προκύπτει αποκλειστικά από τον ορισμό τους όπως τον δίνουν τα λεξικά, αλλά και από τη χρήση τους στο λόγο με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο ενδιαφέρον να παρουσιάζουν τα στοιχεία της σημασίας που δημιουργούνται μέσω των κειμενικών συνάψεων. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι τα συμπεράσματα που παρουσιάζουμε στη συνέχεια προέρχονται από τη μελέτη των δεδομένων του ΕΘΕΓ, τα οποία α) είναι σχετικά παλιά, γιατί τα περισσότερα χρονολογούνται στα μέσα της δεκαετίας του 1990 και β) αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από δημοσιογραφικά κείμενα· δεν θεωρούμε βέβαιο ότι η μελέτη των ίδιων όρων σε άλλα κειμενικά είδη, π.χ. σε επιστημονικά κείμενα, θα οδηγούσε στα ίδια αποτελέσματα.

Στα άρθρα που αποτέλεσαν το υλικό αναφοράς μας, παρατηρούμε πριν απ' όλα ότι γίνεται αναφορά σε προβλήματα και κινδύνους που αρχίζουν από την καταστροφή του περιβάλλοντος και επεκτείνονται ακόμη και στο ζήτημα της επιβίωσης του ανθρώπινου είδους, μία θεματολογία που ανακοινώνεται με τίτλους όπως: *Θάλαμος αερίων το καλοκαίρι, Ηλιακό τσουνάμι, Σαχάρα θα γίνει η Μεσόγειος, Έρχονται οι "υπερκαταστροφές", Η αλλαγή του κλίματος σκοτώνει...* Στο πλαίσιο αυτό, οι αποδόσεις των δύο εννοιών που μας ενδιαφέρουν μπορούν να εναλλάσσονται σε όμοια κειμενικά περιβάλλοντα:

- (3) [...] η συχνότερη εμφάνιση καταιγίδων οφείλεται στο φαινόμενο του θερμοκηπίου.
- (4) [...] η καταστροφική δύναμη των καταιγίδων έχει αυξηθεί κατά 50% τα τελευταία 50 χρόνια, γεγονός που οφείλεται και στις αυξημένες θερμοκρασίες.

ενώ συνδέονται συστηματικά με τα ίδια αρνητικά και συχνά απειλητικά συμφραζόμενα:

- (5) [...] σε περιόδους μεγάλων βροχοπτώσεων, ξηρασίας ή υψηλών θερμοκρασιών, που τα τελευταία χρόνια συνδέονται με το φαινόμενο του θερμοκηπίου, αυξάνονται κατακόρυφα τα περιστατικά χολέρας
- (6) [...] η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος προ πολλού άρχισε να εμφανίζεται με πραγματικά «παγκοσμιοποιημένες» μορφές, όπως είναι το φαινόμενο του θερμοκηπίου.
- (7) Θυμάστε την επιστημονική έκθεση που δημοσιεύθηκε πριν από δύο εβδομάδες σχετικά με τις καταστροφικές επιπτώσεις της υπερθέρμανσης του πλανήτη στην Αρκτική;
- (8) Ζοφερές προβλέψεις για τις επιπτώσεις της υπερθέρμανσης του πλανήτη μας στους κατοίκους του διατυπώνει σε έκθεσή της η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (ΠΟΥ).

Αυτό που παραμένει ασαφές είναι η σχέση μεταξύ των δύο εννοιών, οι οποίες παρουσιάζονται:

α) Ως αποτέλεσμα η μία της άλλης, σε σχέση είτε γραμμική, όπου το φαινόμενο του θερμοκηπίου προκαλεί την άνοδο της θερμοκρασίας (παραδείγματα 9 και 10), είτε κυκλική, όπου καθένα από τα δύο φαινόμενα είναι ταυτόχρονα αιτία και αποτέλεσμα του άλλου (πaráδειγμα 11):

- (9) [...] η αύξηση της επιφανειακής θερμοκρασίας που οφείλεται στο φαινόμενο του θερμοκηπίου [...]
- (10) [...] η παγκόσμια αύξηση της θερμοκρασίας λόγω του φαινομένου του θερμοκηπίου φαντάζει η μεγαλύτερη απειλή για τη συνέχιση της ζωής στον πλανήτη μας.
- (11) Το φαινόμενο του θερμοκηπίου προκαλεί αύξηση της θερμοκρασίας της ατμόσφαιρας, αυτή με τη σειρά της απελευθερώνει CO₂ από το έδαφος, γεγονός που οξύνει το φαινόμενο της υπερθέρμανσης του πλανήτη!

β) Ως κοινή αιτία μίας σειράς επικίνδυνων και καταστροφικών γεγονότων:

- (12) [...] τα πρόσφατα έντονα κλιματικά φαινόμενα (πλημμύρες, τυφώνες, ξηρασίες κ.λπ.) έχουν άμεση σχέση με το φαινόμενο του θερμοκηπίου και τη βαθμιαία ανύψωση της θερμοκρασίας.
- (13) Ινδονησία και Φιλιππίνες διαθέτουν το 77% των κοραλλιογενών υφάλων όλης της Νοτιοανατολικής Ασίας, αλλά και το 80% των επαπειλούμενων διεθνώς. Τι καταστρέφει τους υφάλους; Η υπερθέρμανση του πλανήτη και το φαινόμενο του θερμοκηπίου!

γ) Ως αποτέλεσμα μίας κοινής αιτίας – κάτι το οποίο, ειδικά για το φαινόμενο του θερμοκηπίου, είναι τουλάχιστον αμφισβητήσιμο αν όχι εντελώς λάθος:

- (14) Στο θέμα των καυσίμων επικεντρώθηκε άλλωστε και η συνέντευξη Τύπου που έδωσε ο Αμερικανός πρόεδρος Τζορτζ Μπους από τη Δανία, ο οποίος παραδέχθηκε ότι οι ευθύνες για το φαινόμενο του θερμοκηπίου θα πρέπει να αναζητηθούν στην ανθρώπινη δραστηριότητα [...]
- (15) Πάντως, ο υπουργός Περιβάλλοντος της Γερμανίας Γιούργκεν Τρίπιν δήλωσε ότι «η αυξανόμενη συχνότητα αυτών των φυσικών γεγονότων μπορεί να εξηγηθεί μόνο από την υπερθέρμανση του πλανήτη που προκαλείται από τους ανθρώπους» και κατέστησε υπεύθυνες τις ΗΠΑ, γιατί δεν έχουν μειώσει καθόλου τις εκπομπές καυσαερίων, έναντι μείωσης 18,5% στη Γερμανία από το 1990.

Τα δύο τελευταία παραδείγματα μάς δείχνουν ότι η επιλογή του όρου που θα χρησιμοποιηθεί μπορεί να εξαρτάται και από ιδεολογικούς παράγοντες: οι κατηγορούμενοι για την επιδείνωση του προβλήματος Αμερικανοί προτιμούν τον πιο επιστημονικό και συναισθηματικά ουδέτερο όρο, ενώ ο Γερμανός υπουργός Περιβάλλοντος επιλέγει τον όρο με τις ισχυρότερες συνδηλώσεις ως προς τους κινδύνους στους οποίους εκθέτουν τον πλανήτη οι ΗΠΑ. Η παρατήρηση αυτή δεν φαίνεται να ισχύει για τα ελληνικά ΜΜΕ (στο σώμα κειμένων που εξετάσαμε δεν υπάρχει συστηματικότητα στις επιλογές αυτού του είδους), έχει όμως αποτελέσει αντικείμενο μελέτης σε άλλες χώρες, πιο συγκεκριμένα στη Γαλλία όπου μία μεγάλη έρευνα (Chetouani, 2002) απέδειξε ότι η επιλογή μεταξύ των όρων *effet de serre* (φαινόμενο του θερμοκηπίου) και *réchauffement* (αναθέρμανση) συνδέεται συστηματικά με την πολιτική τοποθέτηση του συγγραφέα.

Στην δική μας περίπτωση, το ζήτημα τίθεται διαφορετικά: το γενικότερο συμπέρασμα, που αφορά το σύνολο των κειμένων που εξετάσαμε, είναι ότι οι διάφορες αποδόσεις των δύο όρων καταλήγουν να παρουσιάζονται ως συνώνυμες – και επομένως οι έννοιες που τους αντιστοιχούν εμφανίζονται ως ταυτόσημες:

- (16) [...] άλλο τόσο σταθερή είναι η σχέση μεταξύ της κατανάλωσης ενέργειας και των αρνητικών επιπτώσεων στο περιβάλλον, με πιο ορατούς και μετρήσιμους συντελεστές τη θεαματική αύξηση της συγκέντρωσης διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) στην ατμόσφαιρα τα τελευταία 50 χρόνια και την αύξηση της μέσης θερμοκρασίας της βιόσφαιρας – το γνωστό φαινόμενο του θερμοκηπίου.
- (17) Η αύξηση της θερμοκρασίας προκαλεί ορισμένα σημαντικά φαινόμενα: ζεσταίνει την τροπόσφαιρα δηλαδή τα κατώτερα ατμοσφαιρικά στρώματα, αυτό είναι το φαινόμενο του θερμοκηπίου.
- (18) Γιατί έχει πλέον αποδειχθεί ότι οι ουσίες αυτές, εκτός από την καταστροφή του όζοντος, συμβάλλουν και στο «φαινόμενο του θερμοκηπίου», στη σταδιακή αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη μας.

Στα παραδείγματα 16 και 17 ο συντάκτης προσπαθεί να κατονομάσει το φαινόμενο που περιγράφει με έναν επιστημονικό όρο, στο 18 θέλει να εξηγήσει στον αναγνώστη τη σημασία του όρου. Και στις δύο περιπτώσεις γίνεται το ίδιο λάθος: ταύτιση του φαινομένου του θερ-

μοκηπίου με την αύξηση της μέσης θερμοκρασίας της Γης. Το λάθος όμως αυτό δεν μπορεί να χαρακτηριστεί γλωσσικό, πρέπει μάλλον να αποδοθεί στο γεγονός ότι η γνώση για το συγκεκριμένο αντικείμενο είναι εισαγόμενη και η πρωτότυπη γλωσσική παραγωγή στην ελληνική είναι ακόμη μικρή σε όγκο. Στο περιβάλλον αυτό, η χρήση των μη λεξικοποιημένων αποδόσεων επιτρέπει την ιδεολογική εκμετάλλευση της εκάστοτε γλωσσικής παράστασης, εντείνοντας την ασάφεια γύρω από τις έννοιες και επιβραδύνοντας την παγίωση της σχετικής ορολογίας.

Τελειώνοντας, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η εργασία που παρουσιάσαμε εντάσσεται στο χώρο των γλωσσικών επιστημών με τη θεωρητική της βάση να περιέχει στοιχεία από διαφορετικούς κλάδους – κάτι το οποίο περιορίζει την εμβέλειά της. Χρειάζεται λοιπόν να υλοποιηθούν περισσότερες έρευνες της ίδιας κατηγορίας, ώστε να αναπτυχθούν τα εργαλεία μέσω των οποίων θα συνδυαστούν τα πεδία της λεξικολογίας και της ανάλυσης λόγου στον σχηματισμό ενός ενιαίου εργαλείου γλωσσολογικής εργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] Banks, David: *Le groupe nominal dans le texte spécialisé*, Paris, L'Harmattan, 2001, 178 σ.
- [2] Chetouani, Lamria: *Les figures de la polémique; aspects linguistiques et discursifs du débat public sur l'effet de serre*, Paris, L'Harmattan, 2002, 234 σ.
- [3] Détrie, Catherine; Siblot, Paul; Verine, Bertrand: *Termes et concepts pour l'analyse du discours. Une approche praxématique*, Paris, Honore Champion, 2001, 416 σ.
- [4] Kleiber, Georges, *La sémantique du prototype*, Paris, Presses Universitaires de France, 1999, 199 σ.
- [5] Laurent, Bénédicte: «Contextualisation et production de sens: l'exemple des noms de produit Espace et Twingo», Communication aux *Journées d'Etude Toulousaines en Sciences du langage, La question du sens*, novembre 2003, Université Toulouse le Mirail.
- [6] Lerat, Pierre: *Les langues spécialisées*, Paris, PUF, 1995, 201 σ.
- [7] Λέκκα, Βιολέττα: «Επιστημονικός λόγος: η κοινωνική διάσταση», Κατσογιάννου, Μ. & Ευθυμίου Ε. (επιμ.): *Ελληνική ορολογία: έρευνα και εφαρμογές*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2004, σ. 61-88.
- [8] Μπαλαφούτης Χρήστος, *Γενική κλιματολογία. Κλίμα Μεσογείου και κλίμα Ελλάδος*, <http://www.geo.auth.gr/431/> (Μάρτιος 2007).

Μαριάννα Κατσογιάννου

Επίκουρη Καθηγήτρια Γλωσσολογίας

Πανεπιστήμιο Κύπρου

Τμήμα Βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών

http://www.ucy.ac.cy/bneG/ak_mkatsogiannou.html